

Digiotész kontra netizen
Új média, mint lehetőség a nyilvánosság kiterjesztésére

1. Előljáróban az alapfogalmakról

Jelen tanulmány a szerző doktori disszertációjának egyik elméleti előtanulmányaként tekinthető. A szöveg – kisebb módosításokkal – a XII. Dunaújvárosi Alkalmazott Nyelvészeti és Kommunikációs Konferencián is elhangzott 2010 márciusában. A tanulmányban – de kizárólag ebben az írásban, és csakis a terminológiai túlbonyolítás elkerülése érdekében – nem definiálok részletesen az online kommunikáció, a virtualitás, a közösség, illetve a nyilvánosság fogalmait. A virtualitás fogalomtörténetéhez részletesebben lásd Nagy (é. n.), a közösséghez Pete (é. n.) szócikkét a Kommunikációtudományi Nyitott Enciklopédiában, a nyilvánosság koncepciójának magyarázatához pedig Habermas sűrűn idézett, alapvető és mindmáig élénk diszkusszióval kísért munkáját (Habermas, 1962). E dolgozat írásakor a terminusok tisztázásához elsősorban az idézett műveket vettem alapul. Jóllehet a *virtuális közösség* fogalma Benedictnél még a nemzetek tagjaira, illetve az államközösség lakóira vonatkozott (Benedict, 2006), itt és most szűkített értelemben használom, ahogyan a közbeszédben szokásos, és kizárólag az online kommunikációban létrejövő virtuális közösségeket értem e fogalom mögé. A virtuális nyilvánosság fogalma itt egyenértékűként értendő annak a nyilvánosságnak a fogalmával, amely az új média által teremtett környezetben jön létre. Az egyszerűsítések oka – a terjedelmi korlátokon túl – az, hogy a felvázolandó gondolatmenet lényege nem a fenti fogalmak árnyalásában, hanem egy, az online kommunikáció rekonstrukciójára alkalmas integrált szemlélet szükségessége melletti érvelésben rejlik.

2. Interdiszciplináris tárgyalási keret

A virtuális közösségek működését a tudományos diskurzusban leggyakrabban információtechnológiai, sokszor pedig pszichológiai nézőpontból szokták elemezni, még annak dacára is, hogy a gyors technikai változások követésére a hagyományos diszciplináris keretek jobbra képtelennek bizonyulnak. Az előbbi megközelítés rendszerint az informatika terminológiai eszköztárát vonultatja fel a virtuális közösségek funkcionális magyarázatához, utóbbi pedig a felhasználók, mint individuumok – husserl-i értelemben vett – életvilágát, illetve az ilyen individuumok között létrejövő interaktív (máshol, terminológiától függően: interszubjektív) kapcsolatok lelki vetületeit, esetleg az önreprezentációs mechanizmusok mozgatórugóit igyekszik feltárni.¹ Azonban a két perspektíva egyike sem alkalmas arra, hogy a virtuális közösségek ontológiai gyökerét ragadja meg. Az informatika jobbra a már létrejött, működő közösségek technikai² kérdéseit taglalja, a pszichológia pedig – az individualitás középpontba helyezése révén – a virtuális közösségek *alkotórészeire* koncentrál, többnyire szem elől tévesztve a rendszer és tagjainak egyidejű (mondhatni szinoptikus) elemzését. Ezek a vizsgálati keretek tehát rendszerint túl specifikusnak bizonyulnak olyan kérdések megválaszolásához, mint például hogy miként változott meg a kommunikatív nyilvánosság és a kommunikáció színtere a digitalizáció beköszöntével, miféle

¹ A virtuális közösségek témájáról szóló jelentősebb honi és nemzetközi művek felsorolására itt nincs lehetőség. Ehelyett jobbra két műcsoportra lehet hivatkozni: a magyar nyelven elérhető irodalom köréből Halácsy–Vályi–Wellmann 2007, a külföldi szakirodalomból Howard Rheingold írásai ajánlhatók az olvasó mélyebb tájékozódásához.

² Értve ezalatt a görög filozófia *techné*-fogalmát. Bővebben ld. Ropolyi 2006

lehetőségek kínálkoznak a továbbfejlődésre, és hogyan írhatók le a virtuális közösségek, mint rendszerek? Ahhoz, hogy e kérdések megválaszolására lehetőség nyíljon, úgy látszik, szükséges lenne elszakadni a diszciplináris tárgyalási keretektől, és interdiszciplináris vizsgálati módszert választani.

E tanulmánynak természetesen nincs módja valamiféle virtualitás-központú tudományközi nagyelmélet felállítására (ez nemcsak arcátlan, de lehetetlen próbálkozás is lenne), csupán néhány olyan szempont felvázolására tesz kísérletet, amelyek meglévő elméletek fogalmainak összekapcsolásával alakítják ki a virtuális közösségek elemzésének technikafüggetlen – de legalábbis a technikacentrikus, s különösen a technooptimista szemlélettel szakító – kereteit. A gondolatmenet során Niklas Luhmann társadalmirendszer-elméletének (Luhmann 1984, 1997, 1999, 2006, 2008), Jürgen Habermas nyilvánosságelméletének (Habermas 1971), valamint a kommunikáció participációra alapozott felfogásának (Horányi 2007) mozgósításával és ezek fogalmi készletének alkalmazásával születnek megjegyzések a virtuális közösségek működéséhez. A kulcsfogalmak ebben a tárgyalási univerzumban az *agens* (*ágencia*), a *színtér*, a *rendszer/környezet* megkülönböztetés, és a *nyilvánosság* lesznek. Az eszmefuttatás végén adódhat a következtetés: a virtuális közösségek, mint számítógépes kommunikáció révén létrejött médiumok / kommunikációs színterek / nyilvánosságformák lényege nem a médium, a kommunikáció közvetítő közege, hanem a virtualitás mint újfajta nyilvánosságforma, hiszen a virtuális közösségek a nyilvánosság speciális kiterjesztésének lehetőségét hordozzák magukban – annak minden veszélyével együtt.

3. Nyilvánosság és részvétel a posztmodernitásban

„Akinek nyilvános ügye nincs, semmilyen ügye nincs” – volt olvasható gyakorta az antik görög városállamok házfalain. (Hauser 2000, 481.) Az ókori filozófia fénykorában, az Arisztotelész és Plátón korabeli görög kultúrában *idiotésznek* hívták az olyan embert, aki a nyilvános vitákhoz nem szólt hozzá, nem vett részt a közügyekben, azaz *magánember* maradt. E kifejezés a római köznyelvbe már az „együgyű, csekély értelmű, ostoba ember” megjelölésére szolgáló szóként került át (Aczél 2009). Az etimológia és a jelentésárnyalatok változásának íve egyértelmű: az antik társadalomfelfogás a nyilvánosságot helyezte középpontba, mint az ember közösségi életének meghatározó színterét: aki ebben nem vállal szerepet, aki nem kommunikálja közügyekről szóló vélekedéseit, vagyis aki magánemberként kimarad a nyilvánosságból, az a közügyekben aktív társadalom szerint „elveszett ember”, de legalábbis eltér a „normális többségtől”. E koncepció végighúzódik a modernitás előtti korban, s magán a modernitáson is, mígnem a posztmodern korban új problémába ütközünk.

„A böngészés magánügy” – találhatjuk szemben magunkat egy közkeletű informatikus-vélekedéssel. (Ld. pl. <http://windows.microsoft.com>) Ma már korántsem olyan egyszerű a helyzet, mint a premodern és a modern időkben. Egyfelől a nyilvános tevékenységeket (pl. a böngészést) „privatizálni” törekvő irányzat jelenik meg, másfelől a nyilvánosságban való részvétel kimondott elvárásként bukkan fel – immár nemcsak az ókori görög városállamok fórumain, hanem az új média színterein is. Az elektronikus ügyintézés terjedése és kényszere, a közösségi portálok és a hálólét³ egyre fokozódó térnyerése átalakítja a nyilvánosságról szóló koncepciókat, miközben *mutatis mutandis* használható marad a régi *idiotész*-fogalom a jelenség magyarázatára. Az új technikai eszközöket, főleg az online technikákat használók és nem használók csoportjainak markáns kettéválása, vagyis a digitális szakadék kialakulása ugyanis újfajta *idiotészek* megjelenéséhez vezet. A régi és új *idiotészek* között lényeges különbség van: ők már nem önszántukból, hanem a szükséges kompetencia hiánya és/vagy anyagi forrásaik szűkössége miatt nem képesek élni a posztmodern nyilvánosság adta

³ A netpolgárok geneziséről és koncepciójáról bőszeges leírást ad Ropolyi 2006.

lehetőségekkel. Így az új *idiotész* egyúttal „*digiotész*” is lesz. Az *idiotész* és a *digiotész* viszont lényegét tekintve annyiban azonos, hogy az online részvételből kimaradóknak hasonló kihívásokkal kell szembenéznük, mint annak idején a premodern *idiotészeknek* kellett – vagy bekapcsolódnak és felzárkóznak, vagy kimaradnak a nyilvánosságból.

Az új média keretei között kialakuló posztmodern nyilvánosságban résztvevőknek azzal kell szembenéznük, hogy a klasszikus magán *versus* nyilvános fogalompár jelentősen átalakul és egybefonódik. A jelenség egyik eklatáns példáját szolgáltatja a T-Mobile Hungary szoftveres hiba miatt bekövetkezett 2009. december eleji szolgáltatásleállása és a körülötte kialakult csetepaté. A leállítás első hírére a T-Mobile ugyanis Twitteren (egyfajta számítógépes csevegőcsatornán) adta ki, ezt retweetelte (továbbította saját követői felé) a Vodafone Twitter-csatornáját üzemeltető kolléga, egy akkor még viccesnek ítélt megjegyzést fűzve hozzá.⁴ Suba János, a Vodafone kommunikációs igazgatója néhány nappal később úgy nyilatkozott: „A Vodafone munkatársa engedély nélkül és sportszerűtlenül nyilatkozott versenytársunk műszaki problémájával kapcsolatban. A tisztességes verseny szellemével ellentétes viselkedést olyan mértékű hibának ítéltük, amiért sajnós elbocsátás jár.” (Viccelt a Vodafone-os, kirúgták 2009) Az eset világosan megmutatta, hogy egy magánjellegű megnyilvánulás, amelynek a hagyományos munkahelyi kommunikációban talán semmilyen maradandó következménye nem lenne, online felületre, a posztmodern nyilvánosság egyik sajátos színterére felkerülve végzetes hibának bizonyulhat, s akár az illető állásának elvesztésével járhat. (Az esetet követő néhány napban a fiatal ember tucatnyi állásajánlatot kapott, természetesen mindet internetes fórumokon keresztül, s úgy hírlík, nehezen találták meg a Vodafone-nál az utódját...)

Ugyancsak a magánszféra és a nyilvánosság posztmodern összemosódását bizonyítja a www.robmeplease.com (Rabolj ki, kérlek!) weboldal. Ennek készítői azt a jelenséget lovagolták meg, hogy a felhasználók előszeretettel szolgáltatnak adatokat *önként* saját hollétükről, gyakorta hibátlanul láthatóvá téve aktuális lokalitásukat és tevékenységeiket más felhasználók számára. (Gondoljunk csak a közösségi portálokra lévő állapotjelzőkre, a név mellett személyes bejegyzéseket lehetővé tevő szövegsávokra és az üzenőfalakra, ahová gyakran ilyen információk is felkerülnek: „Egy hétre nyaralni mentem”; „Estig dolgozom”; „Mulatás hajnalig”, nem beszélve a profiloldalakon szereplő lakcímeiről, lakás- és házfotókról, és hasonló személyes adatokról.) Az ilyen információkat egymás mellé állítva rossz szándékú felhasználók könnyedén visszaélhetnek az önkéntes adatszolgáltatással, lakcímünk ismeretében például ki is rabolhatják otthonunkat, amíg mi máshol tartózkodunk. E példában ismét a privátszférának az új nyilvánosságba való integrálódását láthatjuk.

Régebbi történet, de még él a weben az az eset, amikor a Google-höz frissen elszegődött programozó magánblogot kezdett írni hosszú munkanapjait követően – az irodából. Írásaiban névtelenül feltárta az új munkahely visszasságait, de az IP címet (internet protocol, vagyis az internetcsatlakozáshoz szükséges számkód) visszanyomozva a cégnél hamar rájöttek, ki szivároztatja ki a vállalat belügyeit. Az eredmény itt is villámgyors elbocsátás lett, s újabb példát találtak az olvasók a magánvélemények reprezentációjára az új nyilvánosság közegében. De hogyan lehet e két kommunikációs színtér – magán és nyilvános – viszonyát leírni, mi az a magyarázó keret, amelyben értelmezhetővé válnak a fent idézett jelenségek?

A nyilvánosság fogalmának átalakulását szokásosan főképp Habermas munkái nyomán követhetjük nyomon. Elemzéseire rendre kiemelik a magán *versus* nyilvános dichotómia modern kori kialakulását, amelynek nyomán elvált egymástól a közösségi szféra nyilvános és a magánszféra privát színtere. (Habermas koncepciójában e két szférát a kommunikatív cselekvésben megjelenő értelem kapcsolja össze.) E kettősség fennállásának posztmodern létjogosultsága azonban, mint a fentiekből kiderül, ma már számos ponton

⁴ „OK, csörögjetez ránk! ;) RT@tmobilehungary A hálózati problémával kapcsolatban lesz hivatalos tájékoztatás. Türelmeteket kérjük!” (Kiemelés tőlem – B. T.)

megkérdőjelezhető, s a kétely oka éppen a hálólét sajátosságában rejlik: köz- és magánszféra kart karba öltve működik. Ezen összefonódás miatt a naponta bővülő online interaktív felületek szemlélőjének joggal támadhat olyan érzése, hogy a hálólét leírására a XXI. század első évtizedében már nem megfelelő a habermasi nyilvánosságelmélet, pontosabban fogalmazva: a nyilvánosság és a magánszféra habermasi terminológiája túlhaladottá vált.

Nemcsak a nyilvánosságelmélet, hanem maga a tárgyalási kontextus, a kommunikációfogalom is kiegészítésre szorul. A kommunikáció négy nagy alapfeltevése (tranzaktív, interaktív, rituális, participációs)⁵ – a vizsgálat pontos témájától függően – mind egy szálig akár megfelelő keretet adhat az online közösségi kommunikáció vizsgálatához, azonban a fent jelzett probléma jóval túlmutat a tranzaktív és az interaktív megközelítéseken, hiszen többről van szó, mint egyszerű információközvetítésről. A rituális modellek (sok egyéb mellett például George Gerbner kultivációs megközelítése) pedig éppen amiatt nem biztosítanak megfelelő keretet, mert számukra a kommunikáció középpontjában többnyire a szituáció, illetve a benne lévő emberek állnak minden személyiségjegyükkel együtt, és nem a virtuális közösségekben megjelenő identifikációik.⁶ Célszerű tehát a virtuális közösség nem technikaspecifikus rekonstrukciójához egy semlegesebb keretet választani. A vizsgálódás alapjául a továbbiakban Niklas Luhmann társadalmi rendszerekről szóló elmélete szolgál, amely kibernetikai ihletésű, továbbá konstruktivista jegyeket hordoz, s ilyen módon talán lehetőséget nyújt az új médiában zajló kommunikációk leírására.

4. Luhmann és az új média

Nemrégiben erős kritika érte a magyar társadalomtudományos közéletet (Bognár 2009), amiért – az idézett cikk szerzője szerint – a marxista ideológiai gyökereken alapuló honi szociológiában máig nem történt meg „a tudomány felvilágosodása”, amelyet Niklas Luhmann egész életművén át szorgalmazott. Nem könnyű e vitában állást foglalni, meg kell említeni, hogy Magyarországon a legutóbbi évekig agyonhallgatták a több mint hetvenkötetes életművet felmutató szerző munkásságát. Ha ma hozzá is nyúlnak két nagy, magyarul is megjelent kötetéhez, a *Soziale Systeme*-hez vagy a *Gesellschaft der Gesellschaft*-hoz, az elemzések többnyire a giddensi szociológiától eltérő szemléletmód, valamint a technokratikusnak bélyegzett felfogás kritikájában merülnek ki. Luhmann ugyanis folyamatosan amellel érvel – ahogy Karácsony András rámutat, meglehetősen „vitára ingerlő módon” (Karácsony 1999) –, hogy a társadalmi rendszert nem emberek, hanem kommunikációk rendszereként érdemes elképzelnünk, amelyben szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok teremtik meg a kommunikáció lehetőségét. Luhmann 1998-ban bekövetkezett halála miatt megszakadt az a nagyszabású elméletalkotó folyamat,⁷ amelynek keretében az eredeti elgondolás szerint lehetőleg valamennyi szimbolikusan általánosított kommunikációs médium rendszerelméleti elemzésére sor kerülhetett volna.

Luhmann a szeretettől és a szerelemtől kezdve a jogon és a hatalmon át egészen a tömegmédiáig számos médiumot analizált, de a munka megszakadt, mielőtt elérhetett volna a vizsgálódásaim szempontjából különösen releváns témához: az online kommunikáció színterének leírásához. Meglátásom szerint semmi sem indokolja, hogy az új média

⁵ Különbségük a kommunikáció folyamatának, illetve állapotának rekonstrukciójában, valamint az információhoz való viszonyulásukban ragadható meg. Míg a tranzakciós modellek az információ átadására, az interakciós elméletek ennek cseréjére helyezik a hangsúlyt. A rituális modellben az interakciók a közös jelenségtételezésre épülnek, a participációs felfogás pedig a kommunikáló ágensnek problémamegoldó igyekezetét helyezi a középpontba.

⁶ Az individuum és az identifikáció fogalmáról bővebben ld. Bokor 2009.

⁷ A szintetizáló nagyelmélet, a *Supertheorie* létrehozására irányuló erőfeszítések már Talcott Parsonsnál is megjelentek, vö. Bognár 2009, 12.

jelenségekörét ne tekintsük szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumnak, hiszen kommunikatív aktusok történnek benne és általa, szimbólumokkal dolgozik, közvetítő szerepet tölt be különböző kommunikátorok között, és a rendszer/környezet megkülönböztetéssel dolgozik, mint bármely más kommunikációs rendszer. Ezen a ponton kell megjegyezni: a Luhmannal kapcsolatos félreértések egyik alapja az, hogy tévesen rendszerelméletnek nevezik a munkásságát. Valójában nem a rendszerek, hanem a világ leírását tekintette fő céljának, ezt a tevékenységet nevezte értelemcentrikus, másodrendű kibernetikán alapuló rendszerelméletnek, a rendszer/környezet megkülönböztetés pedig ennek csak eszköze volt. Egyik legfontosabb alapvetése így hangzik: egy rendszer elsődleges megfigyelője csak azt láthatja, amit a rendszeren belül látni lehet, de magához a rendszer/környezet megkülönböztetéshez nem fér hozzá. Azt csak egy másodrendű megfigyelő láthatja, aki megfigyeli az elsőrendű megfigyelőt, és azt a rendszert (s persze annak környezetét), amelyben az elsőrendű megfigyelő látja, amit lát. Az új média révén kialakuló kommunikációs színtér és a benne kialakuló sajátos nyilvánosság megfigyelése csak kívülről lehetséges, a rendszeren belülről nem. A következő releváns kérdés az lehet: mit, illetve kit kell megfigyelni, ha az online kommunikációban kialakuló nyilvánosság résztvevőiről akarunk megállapításokat tenni?

A virtuális nyilvánosságban megfigyelt résztvevő mibenlétére vonatkozó természetes válasz az lehet: az *ember* áll a megfigyelés középpontjában. Az ember azonban, mint *eo ipso* a megfigyelés tárgya, Luhmann számára két szempontból is problémás fogalom. Egyfelől azt hangoztatta, hogy a szociológiának hallgatnia kell az emberről, mert fogalomkészlete nem elégséges a komplex individuumok leírásához. Másfelől az embert három rendszerből álló létezőként tételezte: biológiai, szociális és pszichikai rendszer egységének tekintette. Luhmann felfogásában a személy tehát az a „tulajdonsághalmaz”, amely a pszichikai rendszerből egy-egy szociális kontextusban relevánssá válik, azaz ahogyan az interakciók során mások meg- vagy félreértik. (A kommunikáció megtörténte szempontjából irreleváns, hogy megértés vagy félreértés történik, a történések lényege így is, úgy is egyforma: interakció jön létre, s ez az interakció teremti meg a kommunikáló személyek személyiségét, azaz az aktuális kontextus függvényében releváns tulajdonságok rendszerét.) Ez a személyfogalom visszamutat egészen az ógörög *persona* fogalmához, amely eredetileg színházi maszkot jelentett.

E gondolatmenet szerint a *personának* a virtuális nyilvánosságban tanúsított részvételében másképpen jelenik meg a magán *versus* privát dichotómia, mint a korábbi, *személyiségcentrikus* koncepciókban. A korábbi gyakorlattól eltérően itt már nem a nyilvánosság kimondatlan elvárásai, hanem a ténylegesen relevánssá váló tulajdonságok határozzák meg, hogy mi válik láthatóvá a személyből a virtuális nyilvánosságban. Ezért történhet meg, hogy egy, a modern nyilvánosságban magánjellegűnek számító megjegyzés a virtuális nyilvánosság színterén nyilvánosként jelenik meg. A hálópolgár, vagyis a netizen életében szorosan összefonódik a magán- és a privátszféra, sőt az összefonódásnál több történik. Az érem két oldala feloldódik, és egy oldalra kerül – így lesz a böngészés magánügy, miközben az online aktivitás egyúttal szükségszerűen közügy is. Így válik a virtualitás, mint kommunikációs színtér a magán- és a privátszféra luhmanni *formájává* és egyúttal *rendszerévé* is, elmosva a határvonalat a magánszféra és a nyilvánosság között. A virtualitás rendszere megkülönböztet és megjelöl: ami belekerül, az szükségszerűen nyilvánossá válik. Az információk sorsa bizonytalan lesz, mert a kibocsátó számára követhetetlen, hogy mely ágensekkel kommunikálódik még.

5. Irány az újmédia-filozófia felé?

A gondolatmenet ezen a ponton megáll, mert ami ezután következne, az további alapos és elmélyült elemzést kívánna. Ez az írás néhány gondolat erejéig annak felvázolására törekedett, hogy megmutassa: az akadémikus tudomány számára túl gyors, nehezen követhető médiaváltozások kikényszerítik, hogy a modern médiaelméletek és a posztmodern, többnyire esettanulmányokon alapuló rekonstrukciós próbálkozások *mellett* (de korántsem helyett!) legyen egy olyan metaelméleti keret, amely átfogó jellegénél és magyarázó erejénél fogva képes lépést tartani az új média nyomában fellépő társadalmi változásokkal (vagyis képes rekonstruálni azt). A médiateoretikusok elméletei azonban nem képesek átfogó magyarázatot adni a jelenségekre, így hát helyesebb lenne elmélet helyett bölcsélet után kutatni. Talán Niklas Luhmann társadalmi rendszereket leíró elméletén alapulhat egy olyan, nem technológiai szemléletű újmédia-filozófia, amelynek nem kell folyton a technológiai változások sarkában loholnia ahhoz, hogy kellő alaposággal legyen képes megmagyarázni, miként fonódik egybe a privátszféra és a nyilvánosság, hogyan küzd egymással a *digitész* és a netizen, visszatérve ezzel az ókori görög fórumok világához, ahol a némán maradók egyúttal együgyűnek is számítottak a közösség szemében.

6. Szakirodalom

ACZÉL Petra

2009 *Új retorika*. Kommunikáció, közélet, kampány. Pozsony, Kalligram Kiadó

BENEDICT, Anderson

2006 *Elképzelt közösségek*. Atelier füzetek 8. Budapest, L'Harmattan Kiadó

BOGNÁR Bulcsú

2009 A szociológiai felvilágosodás programja. *Replika*. 66. 7-17.

BOKOR Tamás

2009 *Az individuumoktól az identifikációkig*. A virtualitás posztmodern fogalma Niklas Luhmann rendszerelméletének tükrében. Online: http://www.communicatio.hu/doktoriprogramok/kommunikacio/belso/konferenciak/elkoszono200809/szovegek/bokor_tamas.doc [2010.03.05.]

HALÁCSY Péter–VÁLYI Gábor–WELLMANN, Berry

2007 *Hatalom a mobiltömegek kezében*. Új Média Re:Mix 1. Budapest, Typotex Kiadó

HABERMAS, Jürgen

1962 *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. 5. Auflage, Neuwied/Berlin

HAUSER, Gerard. A.

2000 Civil társadalom és nyilvánosság. In: Szabó M.–Kiss B.–Boda Zs. (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára*. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas. 478-500.

HORÁNYI Özséb

2007 *A kommunikáció mint participáció*. Budapest, Typotex Kiadó

KARÁCSONY András

1999 A jog filozófiai megközelítése Niklas Luhmann rendszerelméletének tükrében. In: Jenei Ágnes (szerk.) *Közélet és kommunikáció*. Budapest: BKÁE, 67-85.

LUHMANN, Niklas

1984 *Soziale Systeme*. Grundriss einer allgemeinen Theorie. Frankfurt am Main, Suhrkamp

1997 Selbstorganisation und Mikrodiversität: Zur Wissenssoziologie des neuzeitlichen Individualismus. In: *Soziale Systeme, Zeitschrift für soziologische Theorie* 3. 23-32.

1999 *Látom azt, amit te nem látsz*. Budapest, Osiris Kiadó

2006 *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest, Gondolat Kiadó

2008 *A tömegmédiá valósága*. Budapest, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet, Gondolat Kiadó

NAGY Károly Zsolt

2008 *Virtuális*. Online: <http://ktnye.akti.hu/index.php/Virtu%C3%A1lis> [2010.03.05.]

PARSONS, Talcott

1988 A modern társadalmak rendszere. In: Némedi D. (szerk.), *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről*. Budapest, ELTE Szociológiai Intézet

PETE Krisztián

2008 Közösség. Online: <http://ktnye.akti.hu/index.php/K%C3%B6z%C3%B6ss%C3%A9g> [2010.03.05.]

ROPOLYI László

2006 *Az Internet természete*. Internetfilozófiai értekezés. Budapest, Typotex Kiadó

Viccelt a Vodafone-os, kirúgták.

XXXX

Online: http://www.mobilport.hu/cegmobil/20091209/exkluziv_viccelt_a_vodafone-os_kirugtak/ [2010.03.05.]